

Anna Kubiak*

WARTOŚĆ DANYCH A CECHY BADAŃ KWESTIONARIUSZOWYCH

1. Charakterystyka badań surveyowych

Każde badanie naukowe stawia sobie za cel uzyskanie takich informacji, które jak najrzetelniej odzwierciedlają stan i fakty rzeczywiste. Wszelka działalność badawcza nierozzerwalnie związana jest z możliwością popełnienia błędów. Błędy zaś mogą spowodować, iż rzetelność i dokładność danych, na podstawie których formułuje się twierdzenia dotyczące rzeczywistości, a więc i same twierdzenia, stają się wątpliwe. Stąd dążenia badaczy bądź do eliminacji błędów, bądź - jeśli nie jest ona możliwa - do oszacowania ich wielkości oraz ich wpływu na wartość, dokładność wniosków. Aby cele te zrealizować, konieczna jest szczegółowa analiza "natury" błędów - a więc rozpoznanie ich źródeł, kierunku oddziaływania, form i postaci, w jakiej występują.

Z występowaniem błędów w badaniach mamy do czynienia na gruncie wszystkich dyscyplin naukowych. W socjologii ze względu na jej specyficzny, a czasem wręcz sporny przedmiot badań - którym prócz cech jednostek, grup czy związków między nimi są również złożone, często nie uświadamiane zjawiska psychiczne, wartości, postawy i opinie wobec różnorodnych obiektów - mogą pojawić się w trakcie procesu badawczego błędy szczególne - wynikające z trudnych do przezwyciężenia ograniczeń w docieraniu do tego typu zjawisk. Stąd trudna do przecenienia jest wiedza o technikach i sposobach badawczych skła-

* Dr, Instytut Socjologii UŁ.

dających się na metodę stosowaną w procesie poznawania interesujących nas zjawisk.

Od kilku już dziesięcioleci, od czasu ukształtowania się nurtu empirycystycznego, dążącego do ujęć kwantyfikowanych, socjologowie prowadzący badania najczęściej sięgają po standaryzowane techniki otrzymywania materiałów, takie jak wywiad kwestionariuszowy czy ankieta. Przyczyn popularności i szerokiego zastosowania technik opartych na kwestionariuszu można upatrywać zarówno w uznawaniu przez większość badaczy empirycystycznej orientacji metodologicznej, jak i w cechach charakterystycznych tych technik.

Dla Z. Gostkowskiego specyfika surveyu - a więc badań, w których dane zbiera się za pomocą kwestionariusza, w odróżnieniu od opartych na obserwacji tradycyjnych badań terenowych - przejawia się w następujących elementach:

- 1) kontakt badawczy pomiędzy badaczem a respondentem odbywa się za pośrednictwem obcego badanemu ankietera, przy czym jest to kontakt krótkotrwały i najczęściej jednorazowy;
- 2) werbalne wywołane zachowania respondenta traktuje się jako wskaźniki faktów i zachowań niewerbalnych oraz postaw i opinii występujących w realnych, życiowych sytuacjach;
- 3) bodźce werbalne w postaci pytań są wysoce zestandaryzowane, aby zapewnić porównywalność uzyskiwanych odpowiedzi oraz ich ilościowe opracowanie;
- 4) badanych traktuje się jak statystyczne, izolowane jednostki tworzące próbę szerszej zbiorowości¹.

Przegląd innych definicji i omówień, dotyczących przede wszystkim surveyów wykorzystujących wywiady kwestionariuszowe, pozwala na wyróżnienie jeszcze ich dodatkowych cech².

¹ Z. G o s t k o w s k i, O poprawę jakości badań surveyowych, "Studia Socjologiczne" 1976, z. 3 (62).

² Por. na ten temat: S. N o w a k, Metodologia badań socjologicznych PWN, Warszawa 1970, s. 221 i n.; J. L u t y Ń s k i, Analizy weryfikacyjne. Ich rodzaje i możliwości w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, [w:] Analizy i próby technik badawczych w socjologii, t. V, red. Z. G o s t k o w s k i i J. L u t y Ń s k i, Oss., Wrocław 1975, s. 325; t e n ż e Analiza procesu otrzymywania informacji w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, [w:] ibidem, t. IV. (Wrocław 1972), s. 21-24; t e n ż e, Pojęcie wywiadu kwestionariuszowego, [w:] Wywiad kwestionariuszowy, red. K. L u t y Ń s k a, A. P. W e j-

Badania te pozwalają zbierać informacje dotyczące wielu spraw w stosunkowo krótkim czasie, względnie tanio, w odniesieniu do dużych zbiorowości. Badacz wykorzystujący surveye chce rozwiązywać problemy dotyczące tych zbiorowości. Problemy stawiane pod adresem danej zbiorowości (czy też częściej pod adresem populacji, której ta zbiorowość stanowi reprezentatywną próbę) dotyczą rozkładów wartości zmiennych bądź relacji i związków między tymi zmiennymi ustalanych metodami statystycznymi. Twierdzenia mówiące o rozkładach wartości zmiennych i określające związki między nimi oparte są na odpowiedziach na stawiane respondentom pytania w wywiadzie. Odpowiedzi te stanowią empiryczną podstawę do dalszych wnioskowań i formułowania twierdzeń o wyższym stopniu ogólności. Prawdziwość twierdzeń ogólnych zależy więc od wartości zdań stanowiących podstawę owych uogólnień.

Wywiad kwestionariuszowy to technika oparta na wzajemnym komunikowaniu dwóch osób. Proces komunikowania w samym wywiadzie przyjmuje postać interakcji, czyli wzajemnego oddziaływania. Komunikowanie ma charakter ustny, stąd określanie niekiedy wywiadu kwestionariuszowego mianem rozmowy, oczywiście - rozmowy specjalnego rodzaju. Rozmowa ta zainicjowana i zaaranżowana jest przez badacza, za pośrednictwem ankietera, jako pierwotne źródło informacji o badanych zjawiskach. Ankieter w większości przypadków po prostu żąda - jak pisze Moser³ - informacji od respondenta i o respondencie. A skoro poszukuje informacji służących rozwiązywaniu problemów postawionych przez badacza, usiłuje ogniskować wzajemne komunikowanie na pewnym zakresie treściowym i dąży do konsekwentnego eliminowania materiału zbędnego z tego punktu widzenia. Dzięki naocznemu kontaktowi ankietera z respondentem możliwe jest również dokonywanie obserwacji (i samoobserwacji) nastawionych na siebie zachowań uczestników tego procesu. Dzięki naocznemu kontaktowi oddziaływanie w wywiadzie kwestionariuszowym nie ogranicza się tylko do wywoływania

land, Oss., Wrocław 1983, s. 41-49; D. P. Warwick, Ch. A. Lininger, *The Sample Survey: Theory and Practice*, New York 1975 s. 82-84; C. A. Moser, G. Kalton, *Survey Methods in Social Investigation*, London 1971, s. 270-272; R. L. Kahn, Ch. F. Canell, *The Dynamics of Interviewing*, New York 1963, s. 16.

³ Moser, Kalton, *Survey Methods...*, s. 270.

wypowiedzi respondenta i odbierania tych przekazów⁴. Jest ono wzbogacone przez cechy osobowości obu uczestników procesu interwencji, jak również przez cechy otoczenia i sytuacji, w której się odbywa.

Tę quasi-rozmowę można też potraktować jako sytuację zinstytucjonalizowaną, w której obie strony występują jako nosiciele różnych ról społecznych i to ról wysoce wyspecjalizowanych⁵, jakkolwiek role te nie są symetryczne czy partnerskie. Definiowania tych ról dokonuje bowiem badacz lub instytucja prowadząca badanie. Osobą o znacznie większych możliwościach co do sposobu postępowania jest ankieter⁶. Przewidywane sposoby zachowania się respondenta mogą okazać się nie do zrealizowania w praktyce. Zasadniczą formą zachowania osoby występującej w roli respondenta jest udzielanie odpowiedzi na pytania, przy czym zakłada się, że są one prawdziwe i dają możliwość zakwalifikowania badanej jednostki do właściwej kategorii badanych zjawisk⁷. Uprawomocnienie tego założenia wymaga jednak spełnienia przynajmniej trzech niezbędnych warunków.

Pierwszym z nich jest dostępność (accessibility) informacji żądanej od respondenta – jeżeli badany nie posiada informacji, której żąda (oczekuje) od niego za pośrednictwem pytania badacz, nie może odpowiedzieć w sposób zakładany przez badacza.

Drugim jest percepcja (cognition) czy też zrozumienie przez respondenta, czego się od niego żąda, jakie się mu stawia oczekiwania. Warunek ten zakłada również rozumienie przez respondenta pytania jako żądania określonego rodzaju wypowiedzi.

Trzecim warunkiem jest posiadanie przez respondenta motywacji do udzielenia odpowiedzi prawdziwych, względnie szczerych⁸.

⁴ L u t y ń s k i, Pojęcie wywiadu..., s. 42.

⁵ R. L. K a h n, Ch. F. C a n n e l, Interviewing, [w:] The Handbook of Social Psychology, eds G. Lindzey, E. Aronson, vol. II, s. 16, cyt. za: E. Neyman-Mascharov. [w:] O społeczeństwie i teorii społecznej, red. E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki, PWN. Warszawa 1985, s. 81-82.

⁶ Por. na ten temat wysoce kontrowersyjny artykuł E. Neyman-Mascharov, Socjolog i maski, [w:] O społeczeństwie i teorii..., s. 78-105.

⁷ J. L u t y ń s k i. Pytanie jako narzędzie w surveyowych badaniach socjologicznych, "Studia Socjologiczne" 1979, z. 2 (73) s. 115-116.

⁸ K a h n, C a n n e l, Interviewing, za: M o s e r, K a l t o n, Survey Methods..., s. 271-272. Na ten sam temat: J. Gie-

Wywiad kwestionariuszowy to technika stosowana (jak każda) w określonym kontekście społecznym i kulturowym. Stąd różne możliwości i ograniczenia jej stosowania w zależności od stopnia wykształcenia się w społeczeństwie ról respondenta i ankietera, jako zgodnych z normami społecznymi, oraz uznania przez respondentów sytuacji wywiadu jako "sztucznej" bądź "naturalnej". Zależy to od tradycji, liczby prowadzonych badań a także od znaczenia, jakie przypisuje się badaniom społecznym w danej zbiorowości czy kraju. Brak społecznie uznanych wzorców zachowań ankietera i respondenta może w znacznej mierze utrudniać proces wzajemnego komunikowania się w wywiadzie⁹.

2. Główne nurty krytyki badań kwestionariuszowych

Rozwój badań surveyowych i coraz powszechniejsze stosowanie standaryzowanych technik otrzymywania materiałów, związane z przyjęciem naturalistycznego czy neopozytywistycznego paradygmatu w uprawianiu socjologii, zrodziły bez mała równoległe wiele głosów krytycznych pod adresem tych filozoficznych, a także metodologicznych założeń i praktyki badawczej. Refleksja krytyczna wobec surveyu ma wiele różnorodnych źródeł inspiracji. Zawiera również zróżnicowane wątki i prowadzi do różnych wniosków. Wydaje mi się jednak możliwe wyróżnienie dwóch głównych jej nurtów czy kierunków, a mianowicie nurtu "filozoficzno-metodologicznego" i nurtu "metodologiczno-warsztatowego".

d y m i n, Problemy, założenia, rozstrzygnięcia, cz. II, Wiarygodność informatora, PWN, Poznań 1964, s. 105-123.

⁹ Por. na ten temat artykuły omawiające niski poziom akulturacyjnej sytuacji wywiadu: Z. G o s t k o w s k i, Specjalne kategorie respondentów i ich postawy wobec wywiadów i ankiet w Polsce, "Przegląd Socjologiczny". 1978, t. XXX, s. 132-141; t e n ż e, O założeniach i potrzebie empirycznych badań nad technikami i procedurami badawczymi w socjologii, [w:] Analizy i próby..., t. I, (Wrocław 1966), s. 26-36; J. P a s i a k, Metodologiczne problemy wywiadów socjologicznych, [w:] Analizy i próby..., t. IV, s. 136-140 oraz charakterystykę postaw wobec badań socjologicznych w artykule - I. P r z y b y ł o w s k a, K. K i s t e l s k i, Nastawienia polskich respondentów wobec masowych badań socjologicznych, "Acta Universitatis Lodziensis" 1985, Folia sociologica 12, s. 157-171.

Nurt nazwany tutaj "filozoficzno-metodologicznym", również wewnętrznie niejednorodny, koncentruje się na kwestionowaniu adekwatności założeń (postulatów) naturalizmu i neopozytywizmu w zastosowaniu do poznawania i badania świata zjawisk społecznych. Takie założenia neopozytywizmu, jak: (1) empiryzm metodologiczny - a więc rozpatrywanie wszelkiego poznania jako interpretacji doświadczenia zmysłowego; (2) postawa programowo antymetafizyczna, odrzucająca wszelkie spekulacje filozoficzne, czy ogólne teorie próbujące docierać do "istoty" zjawisk; (3) wreszcie uznanie nauk przyrodniczych jako najdoskonalszego wzoru dla wszystkich nauk, z jego abstrahowaniem od ocen i koncentrowaniem się wyłącznie na opisie, zrodziły - zdaniem przedstawicieli tego nurtu - rozpowszechnienie się na gruncie socjologii ciasnego, wąskiego, czy - jak to określił C. W. Mills - abstrakcyjnego empiryzmu¹⁰. Rozpowszechnienie się abstrakcyjnego empiryzmu i ortodoksyjnie interpretowanej wiary neopozytywistycznej każe poszukiwać wyników pewnych i jednoznacznych, mniejszą rolę przypisując ważności podejmowanych problemów i poznawczej nośności wniosków ogólnych¹¹. Uleganie fetyszowi ankiet, kwestionariuszy, wskaźników statystycznych - odpowiadających technikom przyrodzności, cały statystyczny rytuał - powoduje dopasowywanie problematyki badań do przyjętych metod badawczych¹². W efekcie zdobyte poznawcze wąskiego empiryzmu oceniane są jako niezbyt istotne. P. Sorokin tak je podsumowuje: "Poszukiwanie faktów ogromnie się w socjologii rozpowszechniło, przynosząc całe góry danych empirycznych, ale tylko bardzo skromny fragment tych badań doprowadził do istotnych konkluzji, czy też do wykrycia prawidłowości o wyższym stopniu uogólnienia. Większość badań tego typu dostarczyła tylko lokalnego, czasowo i przestrzennie ograniczonego materiału informacyjnego, pozbawionego jakiegokolwiek ogólniejszej wartości poznawczej"¹³.

¹⁰ Por. J. Mucha, C. W. Mills, WP, Warszawa 1985, s. 73 i n.

¹¹ Por. St. Ossowski, O osobliwościach nauk społecznych, [w:] Dzieła, t. IV, Warszawa 1967, s. 243.

¹² Por. P. Sztołpka, Teoria i wyjaśnienie. Z metodologicznych problemów socjologii, PWN, Warszawa 1973, s. 13.

¹³ P. A. Sorokin, Sociological Theory of Today, New York 1966, s. 645, cyt. za: Sztołpka, Teoria..., s. 13.

Jałowość czy błahość wniosków ogólnych wynika między innymi z trudności w dobieraniu miarodajnych wskaźników dla postaw psychicznych i złożonych układów stosunków społecznych, stąd pojęciom o teoretycznej doniosłości brak zwykle ścisłego znaczenia empirycznego¹⁴, a jest to konsekwencją przyjętego przez empirystów podejścia do procesu badawczego, który - zdaniem Lazarsfelda - ma polegać na czterech sposobach postępowania¹⁵.

Po pierwsze: przesunięciu zainteresowań z historii instytucji i idei na konkretne zachowania społeczna ludzi - jednostek.

Po drugie: przesunięciu zainteresowań badawczych od poszczególnych elementów życia społecznego do badania powiązań między nimi, a zdaniem krytyków, de facto do analiz korelacji statystycznych.

Po trzecie: uwzględnianiu w coraz większym stopniu zjawisk i problemów powtarzających się zamiast zjawisk wyjątkowych.

Po czwarte: na koncentrowaniu się na badaniu zjawisk współczesnych, a nie historycznych.

Przyjęcie tego modelu - zdaniem krytyków - prowadzi do redukcji psychologicznej i zaniku problematyki strukturalnej na korzyść niewielkich środowisk. Ten sam zarzut stawiany jest już w ostatnich latach i pod adresem polskiej socjologii empirycznej. Wskazuje się - jak pisze A. Sułek - iż dominuje w niej "analiza na poziomie indywiduów. Wyjątkowo jednostką analizy staje się rodzina, zbiorowość terytorialna, organizacja. Społeczeństwo traktuje się milcząco jako agregat indywiduów. Taka perspektywa z trudnością wystarcza w badaniach opinii publicznej, ale na pewno nie wystarcza ani w badaniach struktury społecznej, ani w badaniach polityki¹⁶". Dwadzieścia lat wcześniej podobne uwagi krytyczne pod adresem badań surveyowych kierował T. Szczurkiewicz, wskazując również, iż "wyselekcjonowani do badań respondenci, świadomi swej roli reprezentantów społeczeństwa, przelotnie tylko tworzą sztuczną zbiorowość, którą wywołuje badacz¹⁷". Zbiorowość ta jest w niczym niepodobna do zbior-

¹⁴ O s s o w s k i, O osobliwościach..., s. 245.

¹⁵ Stwierdza to M u c h a, C. W. Mills, s. 79

¹⁶ A. S u ł e k, Kilka uwag metodologicznych o polskiej socjologii empirycznej, [w:] Z metodologii i metodyki socjologicznych badań terenowych, z. 8, IFiS PAN, Warszawa 1985, s. 14

¹⁷ T. S z c z u r k i e w i c z, Niektóre uwagi krytyczne o ankietach [w:] Studia Socjologiczne, PWN, Warszawa 1970, s. 41-53.

rowości i sytuacji, w których badani żyją realnie. Badacz natomiast oczekuje odpowiedzi będących wskaźnikami postaw sytuacji realnych. Sam też dobór próbki do badań drogą czysto mechanicznego losowania budzi wątpliwości. Ma on zapewnić maksymalnie obiektywny dobór jednostek do badania, ale już samo znalezienie się w próbie powoduje, iż respondent różni się od nie-respondenta. Psychologiczny charakter empiryzmu, a co za tym idzie - fakt, iż wszelkie informacje zbierane są tylko poprzez poznawanie indywidualnych reakcji jednostek, powoduje, iż cała rzeczywistość społeczna sprowadzona zostaje do tych zjawisk, które są uświadamiane przez jednostki. Gubi się więc z pola widzenia cały obszar zjawisk, zarówno obiektywnych i subiektywnych, ale nie uświadamianych.

Krytyka wąskiego, abstrakcyjnego empiryzmu, to również zakwestionowanie jednego z jego głównych założeń - o doskonałości modelu nauk przyrodniczych i jego adekwatności dla wszystkich dyscyplin naukowych. Świat zjawisk społecznych, przedmiot badań socjologa - zdaniem przeciwników empiryzmu - to zbiór zagadnień nie mających analogii w sferze nauk przyrodniczych. St. Ossowski sprowadza specyfikę nauk społecznych do pięciu zasadniczych elementów¹⁸.

1. Wpływ rezultatów badań na rzeczywistość, do której wnioski z badań mają się odnosić. Może on powodować zmianę społecznej rzeczywistości pod wpływem badania, a w konsekwencji obniżać lub podwyższać prawdopodobieństwo przewidywań, a tym samym wydatnie ogranicza możliwości prognostyczne badań społecznych. Uniemożliwia również bezpośrednią porównywalność wyników badań, gdyż badania powtarzane dokonują się już w zmienionej sytuacji.

2. Bezpośredni wpływ samych czynności badawczych na badaną rzeczywistość - mnożenie badań kwestionariuszowych zmienia "osobowość" badanej populacji. Każde badanie ankietowe jest społecznym eksperymentem, ale wnioski z otrzymanych odpowiedzi nie są traktowane jako wynik eksperymentu, w którym badany reaguje na pewien bodziec, ale jako proces niezależnego zbierania materiałów nadających się do bezpośredniego opracowania statystycznego.

3. Konflikt pomiędzy postulatem systematyczności badań i postulatem ubiegania się o wnioski ogólne, nie ograniczone wyznacznikami historycznymi. Możliwość weryfikowania ogólniejszych hipotez na pod-

¹⁸ O s s o w s k i, O osobliwościach..., s. 253-276.

stawie materiałów uzyskiwanych za pomocą technik standaryzowanych jest ograniczona. Badania systematyczne, zmierzające do uzyskania danych podlegających ścisłej intersubiektywnej kontroli, można prowadzić wyłącznie w odniesieniu do zjawisk współczesnych i tylko w środowiskach, gdzie nie napotykają one przeszkód politycznych i kulturowych. Z kolei budowanie uogólnień o najwyższym stopniu ogólności nie jest możliwe bez wykorzystywania materiałów o nie sprawdzonej reprezentatywności i systematyczności.

4. Konflikt pomiędzy ograniczeniem się do metod standaryzowanych a miarodajnością wskaźników i subtelnością problematyki. Wykorzystywanie metod standaryzowanych wymaga stosowania się do szeregu dyrektyw szczegółowych - jak normalizacja danych - a więc unikanie pytań otwartych na rzecz zamkniętych, ale zubożających problematykę i nie pozwalających na wykrycie zjawisk nie przewidywanych przez badacza, czy jak depersonalizacja procesu badawczego, co w efekcie może prowadzić do posługiwania się ankietami, a więc zakłócać reprezentatywność.

5. Udział doświadczenia wewnętrznego w praktyce badawczej. Radykalny empiryzm dopuszcza posługiwanie się doświadczeniem wewnętrznym tylko dla celów heurystycznych - a więc, konsekwentnie może formułować twierdzenia dotyczące odpowiedzi na pytania w sytuacji wywiadu czy ankiety (gdy zaczyna się interpretować odpowiedzi, próbując nadawać im sens i odwoływać się do rzeczywistości spoza badania); tam również wprowadza się metodę wczuwania do procesu badawczego, co rodzi sprzeczność z przyjętymi założeniami.

Krytyczny wobec badań surveyowych nurt "filozoficzno-metodologiczny" wywodzi się z tradycji socjologii humanistycznej. Dorobek tej tradycji dla rozwoju socjologii trudno przecenić, choć jest wewnętrznie bardzo zróżnicowany, i to zarówno historycznie, jak i współcześnie. Założenia socjologii humanistycznej były częstokroć w bardzo różny sposób rekonstruowane. Socjologia humanistyczna oznaczać może zarówno pewien typ wiedzy socjologicznej, jak i pewien typ poglądów dotyczących przedmiotu i metod badawczych¹⁹. Można jed-

¹⁹ Dwie koncepcje socjologii humanistycznej rozróżnia E. Mokrzycki. Pierwsza - jego zdaniem - wywodzi się z refleksji millsowskiej i wyróżniona jest ze względu na jej funkcję społeczną. Druga oznacza pewną kategorię poglądów metasocjologicznych. Por. E. Mokrzycki, Założenia socjologii humanistycznej, PWN, Warszawa 1971, s. 8-39.

nakże wskazać na twierdzenia zgodnie uznawane na gruncie jej założeń²⁰:

1. Proces społeczny tworzony jest przez jednostki - one konstytuują istotę społeczeństwa. Działania jednostek przebiegające w konkretnych społecznych sytuacjach są podstawowym obiektem badań socjologa. Założeniu temu towarzyszy na ogół tendencja do uznawania indywidualizmu ontologicznego, czyli tezy o realnym istnieniu jedynie działających jednostek.

2. Podstawową cechą działań ludzkich jest ich świadomy charakter. Ludzkie zachowania nie dają się sprowadzić do wyuczonych reakcji na bodźce zewnętrzne. Zachowania te cechuje kreatywność. Ludzie działają dokonując interpretacji tych działań, dążąc do realizacji celowych zamierzeń.

3. Choć realnie istnieją jedynie działające jednostki, to są one jednostkami integralnymi tworzącymi całości, struktury i zasady ich organizacji, i w ten sposób wytwarzają się zależności i prawidłowości na poziomie ponadjednostkowym. Przyjmuje się tu zatem holizm metodologiczny, a więc tezę o konieczności odwoływania się do prawidłowości funkcjonowania zbiorowości, procesu historycznego czy wzorów kultury. W ramach tych struktur jednostki ludzkie nabywają doświadczenia, zmieniają się.

4. Działające w codziennym życiu społecznym jednostki dokonują zabiegu rozumienia partnerów. Zabieg ten - najogólniej rzecz ujmując - polega na identyfikacji działań partnerów, uczestników życia społecznego poprzez przypisanie mu sensu kulturowego, poprzez rekonstruowanie motywów tego działania, intencji czy stanów świadomości. To potoczne rozumienie staje się modelem uzasadniającym możliwość przeprowadzenia zabiegów rozumienia naukowego. Rozumienie naukowe (abstrahując od kontrowersji wokół tego pojęcia występujących w ramach socjologii humanistycznej) jest podstawową metodą badania porządku społecznego.

Krytycyzm wobec surveyu reprezentowany przez przedstawicieli nurtu "filozoficzno-metodologicznego", zwolenników orientacji humanistycznej nie postuluje na ogół rezygnacji z tego podejścia ba-

²⁰ Por. ibidem oraz M. Ziółkowski, Znaczenie, interakcja, rozumienie, PWN, Warszawa 1981, s. 9-24; P. Kuczyński, Metoda ankietowa w badaniu zachowań, "Studia Socjologiczne" 1977, z. 1 (64), s. 117-138.

dawczego. Wskazuje jednak jego ograniczoną stosowalność i niebezpieczeństwa wynikające z jego absolutyzacji. Nie jest to program dążący do eliminacji z terenu humanistyki metod przyrodniczych, zakłada jednak niezbędność ich uzupełnienia metodami specyficznymi humanistycznymi. Krytycyzm wobec surveyu w ramach nurtu "filozoficzno-metodologicznego" przejawia się w rozważaniach i analizach teoretycznych i ta cecha zasadniczo różni go od nurtu nazwanego przeze mnie "metodologiczno-warsztatowym".

Przedstawiciele tego ostatniego bowiem, niezależnie od własnych przekonań filozoficzno-metodologicznych, wydają się zgodnie przyjmować twierdzenie o charakterze pragmatycznym, iż badania empiryczne w socjologii w przeważającej mierze są prowadzone z zastosowaniem standaryzowanych technik zbierania danych – przede wszystkim zaś technik wywiadu kwestionariuszowego i ankiety. Ta sytuacja rodzi konieczność pogłębiania wiedzy na ich temat i doskonalenia warsztatu badawczego, związanego z tymi właśnie technikami. Ten nurt zainteresowań metodologicznych E. Mokrzycki nazywa metodologią wewnętrzną (w przeciwstawieniu do zewnętrznej, wywodzącej się z systemów innych nauk)²¹. Jej źródło stanowi praktyka badawcza i jest ona uprawiana jako rodzaj autorefleksji praktyków. Jakkolwiek centralne miejsce w metodologii wewnętrznej zajmują problemy warsztatowe, to jednak często towarzyszy im refleksja nad teoretycznymi i epistemologicznymi podstawami badań.

Krytyczna refleksja dotycząca stosowania surveyu w socjologii, uprawiana w ramach wyróżnionego tu nurtu "metodologiczno-warsztatowego", stanowi właśnie takie połączenie rozważań warsztatowych i teoretycznych. Towarzyszy ona badaniom surveyowym przez cały czas ich rozwoju, usiłując z różnych punktów widzenia i w rozmaitych aspektach dostarczać argumentów za i przeciw stosowaniu tej metody badawczej. W ramach tego nurtu rozważane są zagadnienia tak różnorodne i podejmowane przez tak wielu autorów, iż wyróżnienie ich wymagałoby odrębnej obszernej pracy. Można w tym miejscu pokusić się co najwyżej o wskazanie zasadniczych zestawów problemowych. Byłyby to:

1. Analizy poświęcone przede wszystkim wywiadowi kwestionariuszowemu, zestawiające go z ankietą, wywiadem swobodnym, obserwa-

²¹ E. M o k r z y c k i, *Filozofia nauki a socjologia*. PWN, Warszawa 1980, s. 149-151.

cją czy metodą dokumentalną, stawiające sobie za cel wykazanie ograniczeń tej techniki w zależności od rodzaju problematyki czy typu badanej zbiorowości.

2. Analizy dotyczące poszczególnych ogniw i uczestników procesu komunikowania w wywiadzie standaryzowanym - od zagadnień związanych z doбором jednostek do badania, poprzez problemy konstrukcji narzędzia w postaci kwestionariusza, problemy związane ze szkoleniem, cechami i sposobem pracy ankietatorów, cechami respondentów, sposobami klasyfikowania i opracowywania danych pierwotnych.

3. Analizy poświęcone zagadnieniom wartości i wiarygodności danych uzyskiwanych w badaniach surveyowych.

3. Zagadnienie wartości danych w badaniach kwestionariuszowych

W związku z dominującą rolą badań typu kwestionariuszowego we współczesnej socjologii, szczególnego znaczenia nabiera zagadnienie wartości danych uzyskiwanych na tej drodze. Dane pierwotne uzyskiwane za pomocą wywiadów kwestionariuszowych czy ankiet bardzo często stanowią podstawę do formułowania twierdzeń o różnym stopniu ogólności. Na ile są to dane pewne? Odpowiedź na to pytanie pada rzadko i nie jest to odpowiedź definitywna. A skoro posługujemy się liczbami, danymi ilościowymi, pomiarem (są to immanentne cechy surveyu), starając się tym samym upodobnić socjologię do bardziej zaawansowanych nauk przyrodniczych, koniecznym staje się szacowanie, ocena wartości tego pomiaru. Ta ocena może dotyczyć samego wyniku, jak i wartości metod pomiaru w danych warunkach²². Próby tych oszacowań dokonywane są za pomocą różnorodnych pojęć i terminów. Mówi się o wiarygodności danych, ich rzetelności i trafności. Rzetelność i trafność stanowią kryteria nadające sens pojęciu "wiarygodność"²³. Nawiązują one oczywiście do doświadczeń psychologów

²² Por. L u t y Ń s k i, Analizy weryfikacyjne..., s. 321-325.

²³ Ocenę wartości danych socjologicznych wykorzystującą metodologiczne doświadczenia teorii testów przedstawia np. G. I. S a g a n i e n k o w pracy: Socyologiczieskaja informacija. Statisticeskaja ocienka naieżnosti ischodnych danych socyologiczieskogo issledowanija, Leningrad 1979.

związanych z oszacowaniem wartości testów psychologicznych. Przeniesienie tych kryteriów do metodologii badań nad technikami standaryzowanymi jest efektem przyjęcia założenia, iż teoria testów jest metodologicznie najbliższym zastosowaniem teorii pomiaru w naukach społecznych. Jest to założenie kontrowersyjne. Mimo zewnętrznego podobieństwa metod badań testowych i kwestionariuszowych, ich odmienność jest znaczna. Choć oba narzędzia - zarówno test, jak i kwestionariusz socjologiczny - składają się z szeregu pytań, to jednak status pojedynczych pytań w każdym z nich jest inny. W teście poszczególne pytania - itemy - nie pełnią samodzielnej, merytorycznej roli. Dopiero odpowiedzi na wszystkie itemy pozwalają na uzyskanie jednej informacji - określającej wartość badanej zmiennej psychologicznej dla danego respondenta. W wywiadach i ankietach socjologicznych na ogół każde pytanie ma znaczenie autonomiczne, z każdym z nich związana jest jedna poszukiwana informacja posiadająca znaczenie merytoryczne - celem jest uzyskiwanie różnorodnych informacji za pomocą jednego narzędzia. Utrudnia to, czy wręcz uniemożliwia, stosowanie w ocenie wartości danych socjologicznych pojęć takich, jak trafność czy rzetelność, przyjmując ich operacjonalizację uwzględnianą w psychologii²⁴.

Inne pojęcie, zresztą najpowszechniej używane w analizach poświęconych wartości danych kwestionariuszowych, to pojęcie błędu (error - response error, measurement error). Ocena wartości pomiarów w badaniach kwestionariuszowych dokonywana jest w kategoriach błędu zarówno wtedy, gdy ich źródłem jest dobór próbki (sampling errors), jak i wówczas, gdy ich źródłem jest technika otrzymywania danych, czy nawet szerzej - procedura stosowana w badaniach. Często zamiennie z terminem błąd używa się terminu obciążenie odpowiedzi (response bias). W sensie ścisłym ta wymiennosc terminów nie jest uprawniona, gdyż błąd może (i przeważnie jest), ale nie musi być źródłem obciążenia danych. Jednakże w przypadku tych obydwu terminów konieczne jest odwołanie się do wartości prawdziwej. W każdym bada-

²⁴ Szerzej na ten temat piszą: J. L u t y ń s k i, *Koncepcje pytania kwestionariuszowego i ich zastosowanie w badaniach. Konsekwencje i możliwości*, "Przegląd Socjologiczny" 1978 t. XXX, s. 17-19; t e n ż e, *Pytanie jako narzędzie...*, s. 97-98. K. S t a s z y ń s k a, *Wiarygodność danych w socjologicznym badaniu ankietowym*, "Przegląd Socjologiczny", t. XXXVIII (w druku).

niu jednostki składające się na populację generalną odznaczają się określonymi cechami i są one zróżnicowane pod względem wartości tych rozpatrywanych cech. Wartość rozpatrywana to: (1) w przypadku cechy mierzalnej - liczba jednostek miary, według której wyrażamy wielkość cechy; (2) w przypadku cechy niemierzalnej - to liczba np. 1, jeśli dana jednostka posiada rozważany wariant cechy, natomiast liczba 0, jeśli dana jednostka nie posiada rozważanego wariantu cechy niemierzalnej. Za wartość prawdziwą uznaje się daną liczbę wtedy, gdy wartość cechy została określona zgodnie z przyjętą definicją. W rozumowaniu tym przyjmuje się założenie, iż - jak pisze R. Zasępa - "zbierając dane dotyczące wartości pewnej cechy, opieramy się na określonym kryterium, co pod tym względem rozumiemy w konkretnym przypadku²⁵".

Jeżeli teraz X_k oznacza wartość prawdziwą cechy X przy ustalaniu sumy wartości tej cechy, dla k -tej jednostki populacji generalnej ($k = 1, 2, \dots, N$) - wówczas szacowana suma X wartości badanej cechy wynosi:

$$\sum X = \sum_{k=1}^N X_k$$

Jeżeli w miejsce prawdziwej wartości X_k otrzymujemy $Y_k \neq X_k$, to błędem jest różnica między obu tymi wartościami. Błąd indywidualny (d_k) odpowiedzi dla k -tej jednostki populacji generalnej wynosi:

$$d_k = Y_k - X_k \quad \text{dla } k = 1, 2, \dots, N$$

(otrzymana wartość cechy Y_k jest dokładna, jeśli $Y_k = X_k$, czyli $d_k = 0$).

Jeśli w efekcie wyniku badania uzyskujemy Y zamiast X , to:

$$Y = X + D$$

czyli

$$\sum_{k=1}^N Y_k = \sum_{k=1}^N X_k + \sum_{k=1}^N D_k$$

²⁵ R. Z a s ę p a, Szacowanie niedokładności wyników badań statystycznych, "Biblioteka Wiadomości Statystycznych" 1969, nr 7, Zastosowanie metod matematycznych w statystyce, s. 26.

(wynik jest dokładny, jeśli $D = 0$; jeśli natomiast $D \neq 0$, błąd $= D$)²⁶

Tak zdefiniowany błąd odnosi się zarówno do błędu indywidualnego dla danej jednostki, jak i do błędu globalnego dla wszystkich jednostek w badaniu ze względu na daną cechę.

Konsekwencją tak pojętej definicji błędu są różne klasyfikacje jego źródeł i rodzajów. R. Zasepa wyróżnia trzy grupy błędów:

- 1) błędy odpowiedzi, czyli błędy obserwacji;
- 2) błędy pokrycia, czyli błędy w kompletności zbierania danych - spowodowane ominięciem niektórych jednostek badania bądź też dwukrotnym uwzględnieniem pewnych jednostek;
- 3) błędy spowodowane brakiem pewnych danych - czyli błędy wywołane niemożnością uzyskania informacji od pewnych jednostek badania, i to zarówno informacji o wartości wszystkich cech w badaniu (np. odmowa udzielenia całego wywiadu), jak i informacji o wartości pewnych cech (np. brak odpowiedzi dotyczących niektórych pytań o wywiadzie kwestionariuszowym)²⁷.

Tenże autor wskazuje również źródła błędów oddzielając:

- 1) źródła błędów losowych - spowodowanych korzystaniem z danych próby losowej, a nie z danych z populacji generalnej;
- 2) źródła błędów nielosowych, takie jak:
 - niedokładności w materiałach służących do ujęcia populacji generalnej,
 - trudności praktyczne w stosowaniu przyjętej definicji jednostki badania,
 - pominięcie pewnych jednostek badania wskutek przeoczenia bądź trudności uzyskiwania informacji odnoszących się do tych jednostek,
 - dwukrotne (rzadziej wielokrotne) ujęcie niektórych jednostek badania,
 - niewłaściwa interpretacja pytania w kwestionariuszu - jego niejasne sformułowanie, brak wyjaśnień instrukcji,
 - błędne odpowiedzi na skutek nieznaności pewnych faktów,
 - niedokładności pomiarów lub zliczeń,
 - świadome udzielanie fałszywych informacji wskutek obawy,

²⁶ Ibidem, s. 26.

²⁷ Ibidem, s. 25.

- pomyłki przy wpisywaniu informacji do kwestionariusza bądź ich przeoczenie,
- błędy opracowania,
- nieprawidłowy operat losowania,
- stosowanie obciążonych estymatorów²⁸.

Bardziej szczegółowa i bardziej "socjologiczna" jest typologia źródeł błędów przedstawiona przez W. E. Deminga²⁹. Źródła błędów (czy też zamiennie tutaj używane - obciążenia - bias) - jego zdaniem - stanowią:

- 1) Zmienność w odpowiedziach respondentów:
 - ten sam respondent może w różnym czasie dawać różną ocenę tej samej sytuacji,
 - ta sama sytuacja może być różnie oceniana przez te same osoby;
- 2) Różnica pomiędzy sposobami pozyskiwania informacji (różne formy pytań);
- 3) Obciążenia wynikające z działań ankietatorów;
- 4) Obciążenia osób, instytucji patronujących badaniom;
- 5) Niedoskonałość w projektowaniu kwestionariusza, np.:
 - niedoskonałość definicji, ich wieloznaczność,
 - niewprowadzenie pytań, które mogłyby być przydatne do interpretacji odpowiedzi na inne pytania,
 - wprowadzanie pytań sugerujących,
 - ograniczanie odpowiedzi do pewnych wzorów, nieadekwatnych dla respondenta;
- 6) Zmiany warunków, jakie dokonały się pomiędzy momentem projektowania badań a momentem pozyskiwania informacji;
- 7) Obciążenia wynikające z faktu nieuzyskania informacji od jednostek znajdujących się w badanej zbiorowości;
8. Obciążenia wynikające ze spóźnionej informacji;
9. Obciążenia wynikające z nieodpowiedniego wyboru daty badań;
10. Obciążenia wynikające z niereprezentatywnego doboru próby;
11. Błędy losowania próby;
12. Błędy przetwarzania informacji (kodowanie, obliczanie itp.);

²⁸ R. Z a s ę p a, Metoda reprezentacyjna. PWE, Warszawa 1972, rozdz. IX, Błędy nielosowe, s. 271-272.

²⁹ N. E. D e m i n g, On Errors in Surveys, "American Sociological Review" 1944, vol. IX, no. 4, s. 359-369.

13. Błędy interpretacji.

Na inne źródła błędów (choć z właściwym sobie optymizmem co do możliwości ich przewyciężenia) wskazuje E. Noelle³⁰. Są to:

1. Trudności językowe w przekładalności pojęć, którymi operuje badacz, na język respondenta. Sugestywność i emocjonalne "obciążenie" pytań, a także abstrakcyjność, nie pozwalająca czy utrudniająca ich zrozumienie.
2. Trudności werbalizacyjne respondentów. Obniżona zdolność do wysławiania się, blokowana przez zażenowanie czy małomówność.
3. Niewystarczające umiejętności obserwacji - pewne stany rzeczy są przez respondentów niedokładnie zauważane.
4. Łuki pamięci powodujące, iż respondent nie może udzielić godnej zaufania odpowiedzi. Spostrzeżenie, którego dotyczy pytanie, mogło zostać już częściowo lub całkowicie wymazane z pamięci.
5. Zmęczenie negatywnie wpływające na zdolność i gotowość do odpowiedzi - wiele bowiem badań wymaga od respondenta dużej liczby odpowiedzi.
6. Uprzejmość w stosunku do ankietera i przypuszczalnego zlecniodawcy badań wpływająca na odpowiedzi (sponsorship-effect).
7. Obawy typu politycznego, ekonomicznego, społecznego, religijnego, przeszkadzające w wypowiedzaniu się.
8. Obawa przed utratą prestiżu oddziaływająca na zafałszowanie odpowiedzi.
9. Uznanie niektórych problemów za prywatne, a więc takie o których nie mówi się z innymi (obcymi).
10. Racjonalizacja i autosugestia zniekształcające odpowiedzi.
11. Badanie problemów, faktów, postaw nie uświadamianych przez respondentów.
12. Efekt oddziaływania ankieterów.

W literaturze spotykamy szereg innych typologii błędów³¹. I tak, S. S. Zarkovich w swojej klasyfikacji wśród pierwszej grupy błędów

³⁰ E. N o e l l e, Reprezentatywne badania ankietowe. Wprowadzenie do metodologii, OBOPSP, Warszawa 1976, s. 25-26, 95-96.

³¹ Przeglądu różnych typologii i klasyfikacji błędów dokonuje w swojej pracy magisterskiej M. Chałas, w efekcie proponując własną bardzo rozbudowaną klasyfikację błędów, uwzględniającą wszystkie etapy procesu badawczego. Por. M. C h a ł a s, Błędy statystyczne w socjologii (mpis, biblioteka IS UŁ).

spowodowanych niedostatecznym przygotowaniem badania wyróżnia te, które są efektem stosowania tendencyjnych procedur³². W badaniach surveyowych właśnie sposób zredagowania pytań kwestionariusza, czy sposób grupowania danych w tabelach, często bywa źródłem artefaktów, czy pozornego potwierdzenia hipotez. Wśród błędów popełnianych w czasie zbierania danych wyróżnia on błędy odpowiedzi (response errors) i błędy pokrycia (coverage errors) - z tymi że wśród błędów pokrycia wydzielona jest podgrupa błędów (incomplete samples) spowodowanych odmową udziału w badaniu. Inni autorzy³³, wyróżniając błędy odpowiedzi, stwierdzają, iż mogą one być przypadkowe lub umyślne - respondent może nie rozumieć pytania, może odpowiadać "pod ankietera", ankieter może wpływać na dokładność odpowiedzi. Innym źródłem tego typu błędów mogą być luki w pamięci respondenta. L. Kish³⁴ z kolei rozróżnia błędy losowe (variable errors), które można charakteryzować poprzez odchylenie standardowe i obciążenia (bias): (1) związane z doбором próby i (2) nie związane z doбором próby. Wśród tych ostatnich odróżnia się błędy pokrycia, braki odpowiedzi (odmowy, przeoczenia ankietera) i błędy obserwacji. Nieco inny podział błędów, dotyczący poziomu całej zbiorowości, prezentuje G. Lissowski³⁵. Błąd całkowity, w jego rozumieniu, jest wynikiem dwóch wielkości: (1) błędu losowego związanego z doбором próby - jego wielkość zależy od liczebności próby, rozproszenia badanej cechy, zastosowanego schematu doboru próby i (2) sumy błędów systematycznych. Błędy systematyczne mogą być związane z doбором próby. Jest to zastosowanie nieodpowiedniego operatu losowania oraz niewłaściwej procedury oszacowania. Mogą być też nie związane z doбором próby, wówczas pochodzą z następujących źródeł: (a) występowania jednostek niedostępnych, (b) błędów pomiaru, (c) błędów proceduralnych (kodowania, obliczania).

³² S. S. Z a r k o v i c h, Quality of Statistical Data, FAO, Roma 1966, cyt. za: Z a s ę p a, Metoda reprezentacyjna, s. 275.

³³ M. H. H a n s e n, W. H. H u r w i t z, W. G. M a d o w, Sample Survey Methods and Theory, vol. II, Theory, New York 1963, s. 280 i n.

³⁴ L. K i s h, Survey Sampling. New York 1965.

³⁵ G. L i s s o w s k i, Problem jednostek niedostępnych w reprezentacyjnych badaniach socjologicznych [w:] Metody matematyczne w socjologii, red. K. S z a n i a w s k i, Oss. Wrocław 1971, s. 7-9.

Wartość pomiarów dokonywanych w badaniach socjologicznych w praktyce oceniana jest z reguły tylko częściowo - oceniany jest wpływ błędów pokrycia³⁶, czy jednostek niedostępnych³⁷, na dokładność badania. Ocenia się błędy, których źródłem jest dobór próbki (sampling errors). W rezultacie nie można oszacować wielkości błędu w całości³⁸.

Podstawą wszelkich oszacowań jest ustalenie kryterium wartości prawdziwej. W tym kierunku idzie też propozycja Sudmana i Bradburna³⁹. Celem badaczy było ustalenie rodzaju i siły czynników występujących w procesie zbierania informacji za pomocą technik interogacyjnych, które negatywnie wpływają na odpowiedź respondenta, powodując jej odchylenie od odpowiedzi prawdziwej (hipotetycznie istniejącej), czyli rozmiar błędu odpowiedzi wywołanego jakimś specyficznym czynnikiem, autorzy określają jako "efekt odpowiedzi" (response effect). Można więc - ich zdaniem - mówić o efekcie odpowiedzi wywołanym niezrozumieniem pytania przez respondenta, czy wynikającym z próby podniesienia przez respondenta własnej wartości w oczach ankietera, czy też wreszcie - spowodowanym błędami w przypominaniu. Może się również zdarzyć, że odpowiedź na pytanie respondenta zniekształcona jest przez kilka czynników, które działają łącznie. W celu ilościowego oszacowania response effects autorzy wprowadzili miarę zdefiniowaną jako stosunek różnicy między danymi uzyskanymi w surveyu, a danymi zwalidowanymi do odchylenia standardowego, obliczonego dla danych zwalidowanych. O ile kryteria walidacji w odniesieniu do pytań o fakty ekstraaspekcyjne są jasne i nie budzą wątpliwości (dokumenty, akta bankowe), o tyle w odniesieniu do pytań o postawy i opinie znów zagadnienie wartości prawdziwej, czy "true answer", okazuje się trudne do rozstrzygnięcia. Natomiast analizy klasyfikacji źródeł błędów, obciążenia czy efektu odpowiedzi zakładają konieczność znalezienia kryterium prawdziwości odpowiedzi. K. Staszyńska dzieli postulowane w literaturze kryteria prawdziwości na trzy rodzaje: psychologiczne, "zewnętrzne" (inter-

³⁶ Z a s ę p a, Metoda reprezentacyjna, s. 275-286.

³⁷ L i s s o w s k i, Problem jednostek...

³⁸ L u t y ń s k i, Analizy weryfikacyjne..., s. 321.

³⁹ S. S u d m a n, N. M. B r a d b u r n, Response Effects in Surveys. A Review and Synthesis, Chicago 1974.

pretując tekst autorki) i statystyczne⁴⁰. Kryterium psychologiczne oznacza, że informacja uzyskana od badanego może być uznana za prawdziwą, jeśli badany był zdolny do podania prawdziwej informacji (intelektualnie i emocjonalnie) i o ile nie starał się świadomie wprowadzić badacza w błąd. Są to kryteria wiarygodnego informatora, jakie wprowadził J. Giedymin⁴¹. Tą koncepcją prawdziwości odpowiedzi posługuje się również S. Nowak⁴² pisząc o trafności w zakresie funkcji ekspresyjnej i komunikacyjnej odpowiedzi respondenta, czy Warwick i Lininger⁴³, analizując czynniki sprzyjające i utrudniające udzielanie przez respondenta odpowiedzi w sytuacji wywiadu.

Kryterium "zewnętrzne" prawdziwości oznacza, iż odpowiedź prawdziwa to taka, którą można potwierdzić na podstawie informacji z niezależnego źródła, które uznaje się za bardziej pewne. Kryterium to jest możliwe do zastosowania - jak już pisałam wcześniej - tylko w odniesieniu do niewielkiej stosunkowo liczby pytań występujących w kwestionariuszach socjologicznych, a dotyczących faktów obiektywnych czy ekstraspekcyjnych⁴⁴.

Wreszcie kryterium statystyczne prawdziwości odpowiedzi - w tym przypadku wartość prawdziwa definiowana jest jako wartość z populacji. Wartość jest prawdziwa, gdy rozkład cechy z próby jest bliski statystycznie rozkładowi tej cechy z populacji. Przy stosowaniu tego kryterium nie jest możliwa ocena danych jednostkowych, a poza tym w przeważającej mierze nie dysponujemy danymi o rozkładach badanych cech w populacji.

Oczywiście są ograniczenia każdego z tych zastosowań terminu wartości "prawdziwej", jednak wydaje się, iż największe problemy wy-

⁴⁰ S t a s z y ń s k a, Wiarygodność danych..., s. 4-6.

⁴¹ G i e d y m i n, Problemy..., s. 106-108.

⁴² S. N o w a k, Funkcje wskaźnikowe odpowiedzi w badaniach ankietowych, [w:] Studia z metodologii nauk społecznych, PWN, Warszawa 1965, s. 322.

⁴³ W a r w i c k, L i n i n g e r, The Sample Survey..., s. 183-202.

⁴⁴ Kryterium to stosowane było w szeregu prac, np. H. H y m a n i n., Interviewing in Social Research, The University of Chicago Press, Chicago 1954, s. 233; K a h n, C a n n e l, The Dynamics of Interview, s. 176-179; S u d m a n, B r a d b u r n, Response Effects...; P. D a n i ł o w i c z, P. S z t a b i ń s k i, Zmienne osobowe w badaniach socjologicznych. Analizy weryfikacyjne, [w:] Analizy i próby..., t. VI.

stępują przy ocenianiu informacji w procesie interrogacji. Wówczas to właśnie chcemy wiedzieć, jakie są odchylenia czy błędy w poszczególnych pytaniach na poziomie każdej jednostki badania. Postulujemy więc pod adresem praktyki badawczej przyjęcie rozwiązania kompromisowego - łączącego psychologiczne i zewnętrzne kryterium prawdziwości. Wymaga to jednak każdorazowego budowania modelu charakteryzującego proces interrogacji i wskazania czynników zakłócających przebieg tego procesu. Wystąpienie zakłóceń w tym procesie mogłoby pozwolić wskazać na rodzaje i formy oraz zakres zniekształceń odpowiedzi.

Anna Kubiak

QUALITY OF DATA AND FEATURES OF QUESTIONNAIRE SURVEYS

Summary

Since formation of empiric approach tending towards quantitative analysis sociologists conducting studies most often look for standardized technics like questionnaire interview or questionnaire. The reasons for their popularity may result both from their characteristic features and from the fact that most scientists have empirical methodological orientation. At the same time the development of surveys is accompanied by a critical reflection of different content and different conclusions. We may however distinguish two main trends, which I define as "philosophical-methodological" and "methodological-technical". In this second approach a special importance is given to quality of basic data gained during surveys. Value of these data is estimated using different notions and terms. We talk about data reliability (characterized with relevance and solidity), different types of errors, sources of these mistakes are pointed out, and at last the criteria for "real value" are established.